University of Sistan and Baluchestan

Journal of Lyrical Literature Researches

Print ISSN: 2008 - 5737
Online ISSN: 2538 - 5011

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

Motives for reflexing love in Aref Qazvini Divan

DOI: ١٠,٢٢١١١/JLLR.٢٠٢١,٣٤٢١٠,٢٧٢٤

Seyed Mehdi Rahimi [١] | **Abdol hakim hamechizfahm roodi**✉ [٢] |

١. Associate professor of Educational Department, University of Birjand, Birjand, Iran.
Email: smrahimi@birjand.ac.ir
٢. Corresponding Author, PhD. Student of Persian Language and Literature Department, University of Birjand, Birjand, Iran.
Email: hamechizfahm@birjand.ac.ir
Article history: Received date: ٢٠٢٠-٥-٧; revised date: ٢٠٢١-١١-٢٧ ; Accepted date: ٢٠٢١-١١-٣٠.

Abstract

Undoubtedly, the lyrical genre is the most widespread among literary genres. Some contemporary scholars have considered it to be the oldest literary genre and have divided it into several branches. One of the most important topics in the field of literary genres and perhaps the most important topic in the field of this type of genre is love. The purpose of this research is to study in a descriptive-analytical way, the motives of the love component in the Divan of Aref Qazvini and its various manifestations from the perspective of Aref. Out of a total of ٢٢٩ poems that have been mentioned in the Divan of Aref Qazvini in various forms of ode, lyric, Masnavi, couplet, single verse and ballad, almost ١٠٦ are directly or indirectly dedicated to the component of love;That is about ٤٦,٢٨ percent of the total volume of the mystic court. Certainly, several motives have been effective in the application of this component in the mystic court. According to studies, the most important motivations of Aref Qazvini from the use of this component were patriotism, composition and love experiences, affection for friends and people, welcoming the love poems of other poets, lively life and political pressures.

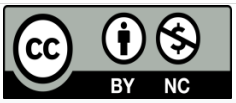
Keywords: Contemporary Literature, Lyrical Literature, Aref Qazvini, Love, Motivation and Cause.

١. Introduction

So far, many contradictory judgments have been made about the poetry of the poets of the constitutional era. In most of these judgments, the poets of this era have been introduced as thematic and content-oriented poets; Poets who, rather than being bound by verbal and formal issues, have tried to be the children of the time and events of their time, and their use of images is the only tool to reflect the political issues in society.

Abolghasem Aref Qazvini is a poet who, while being influenced by the internal situation and the events around her, has depicted the situation of her life in the place of her divan. Undoubtedly, when the poet depicts the events of her personal life in her poems, her poetry becomes more emotional and has a greater impact on her audience.

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. ٢١, No.٤٠, ٢٠٢٣, pp.٧٧-٩٦. Publisher: University of Sistan and Baluchestan.Title of paper: " Motives for reflexing love in Aref Qazvini Divan"
The Authors: Rahimi.S.M.& Hamechizfahm Roodi.A.H DOI: ١٠,٢٢١١١/JLLR.٢٠٢١,٣٤٢١٠,٢٧٢٤



One of the common themes in Persian poetry is one of the oldest days of love and romance. In the constitutional period, this component is one of the common concepts of poetry of many poets. However, many analysts consider the poetry of the constitutional period to lack this theme. "The era of the constitutional revolution with love and the beloved is not very good; In other words, he does not have time for such thoughts and fantasies. "(Mokhtari,١٩٩٩: ٥٨) However, this theme is one of the most common poetic themes of Aref Qazvini. Now we have to see what are the most important motives for the existence of this component in the court of the mystic. The purpose of this study is to identify the most important reasons for the motivation of the love component in the Divan of Aref Qazvini.

٢. Research Method

In this research, the descriptive-analytical method of Aref Qazvini's Divan has been studied from the perspective of the love component And the most important motives of Aref Qazvini from the application of this component have been studied and the frequency of each of these motives has been drawn in the form of a circular diagram.

٣. Discussion

Political and social issues are the focus of many poets of the constitutional era, including Aref Qazvini. However, the composition of political and patriotic compositions by Aref was in the direction of modern poetry; But "Aref should be considered as a traditional poet with political and social interests." (Zarghani, ٢٠٠٥:١٣٤)

This mystical view of the mystic evokes many of the components of his predecessors in his poems; But in addition to paying attention to Qadma's works, the events of his personal life are well reflected in his poems. Of course, many contemporary analysts have criticized Aref's poems for having some aberrations.

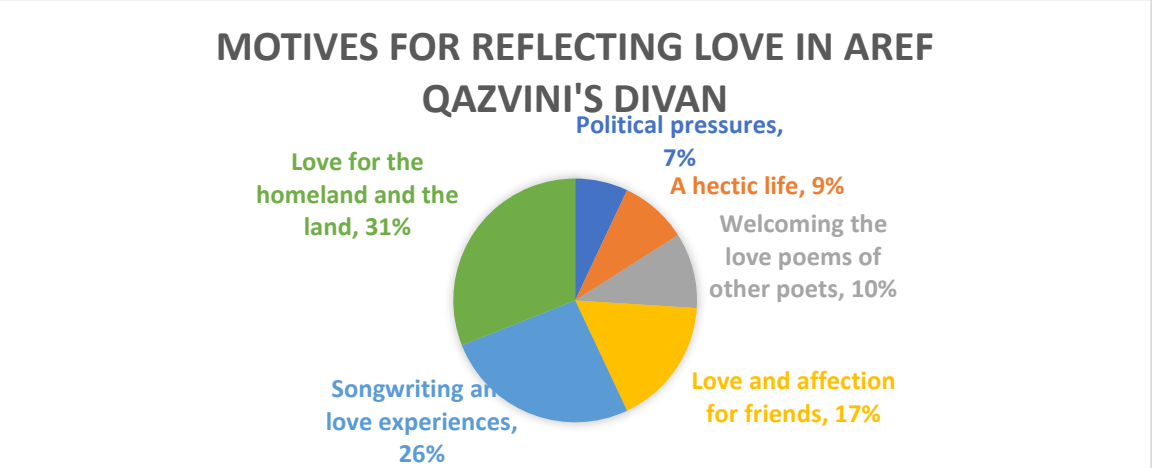
These extremist judgments have slightly reduced the status of the mystic poet compared to her contemporaries. Because the mystic is strongly influenced by inner feelings and emotions, This inevitably affects the structure and form of her poems and creates unwanted aberrations in the form and content of her verses And in the words of Shafi'i Kadkani, "it is the mystic's emotions and feelings that create the structure and form of his work, and he is by no means bound by the issues of the face." (Aref Qazvini, ٢٠١١:٣٩٦)

Aref Diwan can be considered the peak of the evolution of the lyrical genre in the constitutional period. In defining this type of genre, "poems that express personal feelings and emotions." (Shamisa, ٢٠٠٤:١٣٣) In the lyrical genre, because the poet inadvertently expresses me as a person, the element of emotion is stronger and the poet's personality is best portrayed. That is why lyrical poetry has been considered "the most sincere type of poetry and a mirror of the real personality of the poet" (Pournamdarian, ٢٠٠٥:٥٣).

Undoubtedly, the most important component in the field of lyrical literature is the component of love. This component has always been a constant in the poetry of most poets and has undergone less change and transformation. "Romantic feelings and sexual emotions are almost the same in the main fields all over the world and in all periods, and they change and change later" (Mo'tman, ١٩٩٢:٣٩٩) But love and affection in the poetry of every poet in addition to the poetic tradition has been for special reasons and in the poetry of Aref Qazvini is also subject to the same rule And there are several motives for the existence of this component in her divan, which we will talk about in the following article.

٤. Conclusion

The tumultuous period of the constitutional era affected all aspects of people's lives. The poets of this era, who arose from the same people, reflected many of these political currents in their poems. In the meantime, Aref Qazvini became famous as a national poet due to the spread of patriotic ideas and love for the homeland; But this feature in her poems has not caused her love to be limited to the homeland and the land. The study shows that more than a third of the titles of her poems are directly dedicated to the component of love, and in her other titles and poems, this feature is indirectly present So that out of ۲۲۹ titles of poems that have been composed in the Divan of Aref Qazvini in various formats of lyric, ode, Masnavi, ballad, two-bit and quatrain, Approximately ۱۰۶ cases (٤٦٪) directly or indirectly contain the component of love. Undoubtedly, the existence of this component in the court of the mystic has been with special motives; Studies show that a total of about ۳۰٪ (۳۲ out of ۱۰۶) of Aref's love poems have been written with the motive of love for the homeland; The desire to compose and sing, which from the time of adolescence, opens the mystic's foot to the realm of love and causes her to compose many lyric poems and ballads addressed to her mistresses About ۲۷% (۲۸ out of ۱۰۶) of her romances; Aref's popularity among the people causes her to recite poems addressed to them in such a way that about ۱۷٪ (۱۸ out of ۱۰۶ cases) of the love component in Aref's Divan are motivated by Aref's love and affection for friends and people. Wherever Aref found love poetry wherever she found it, ۱۰٪ (۱۱ out of ۱۰۶) of the love component in Aref's Divan was due to the influence of other poets' love poems. Aref's hectic life causes that in many cases the theme of love is her only means of getting rid of problems, about ۹٪ (۱۰ out of ۱۰۶ cases) of the love component in Aref's Divan is due to her turbulent life. Rezakhani's tyranny was followed by numerous political pressures, and Aref Qazvini, who was unable to resist it, turned to the sidelines; The theme of love was one of the pillars that could relieve him; ۷٪ (۷ out of ۱۰۶ cases) of the love component in Aref's court were due to political pressures.Therefore, only about ۳۰٪ of the mystical love poems are written with the motive of love for the homeland and the rest have other reasons and motives; Accordingly, considering Aref Qazvini a "national poet" is not without negligence and may cause her to neglect other aspects of her thought and art. The following is a frequency chart of love reflection motives in Aref Qazvini's Divan:



۵. References

۱- Aminpour, Qaisar, ۲۰۰۵, **Tradition and Innovation in Contemporary Poetry**, Second Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications.

۲- Aref Qazvini, Abolghasem, ۲۰۱۱, **Divan**, edited by Mohammad Ali Spanloo, Mehdi Akhvat, third edition, Tehran: Negah Publications.

٣- Bahar, Mohammad Taghi, ٢٠٠٨, **Poetry Divan**, first edition, Tehran: Negah Publications.
٤- Hafez Shirazi, Khajeh Shamsuddin Mohammad, ١٩٩٦, **Divan**, edited by Bahauddin Khorramshahi, second edition, Tehran: Niloufar Publications.
٥- Islami Nodooshan, Mohammad Ali, ١٩٨٤, **Days**, first edition, Tehran: Amir Kabir Publications.
٦- Moatman, Zain Al-Abedin, ١٩٩٢, **The Evolution of Persian Poetry**, Fourth Edition, Tehran: Tahoori Library.
٧- Mokhtari, Mohammad, ١٩٩٩, **Seventy Years of Love**, First Edition, Tehran: Tirajeh Publications.
٨- Mushtaq Mehr, Rahman and Bafker Sardar, **Content and Formal Characteristics of Lyrical Literature**, ٢٠١٦, Journal of Lyrical Literature, Sistan and Baluchestan University, pp. ٢٠٢-١٨٣.
٩- Namvar Motlagh, Bahman, ٢٠١٩, **The Myth of Mining Love in Iranian Culture**, First Edition, Tehran: Sokhan Publications.
١٠- Nezami, Elias Ibn Yousef, ٢٠١٠, **Military Generalities**, correction and explanation by Vahid Dastgerdi, second edition, Tehran: Talaieh Publications.
١١- Pournamdarian, Taghi, ٢٠٠٥, **In the Shadow of the Sun (Persian poetry and deconstruction in Rumi's poetry)**, second edition, Tehran: Sokhan Publications.
١٢- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza, ١٩٧٥, **Types of Persian Literature and Poetry**, Journal of Wisdom and Effort, Nos. ١١ and ١٢, pp. ١١٩-٩٦.
١٣- Shafiee Kadkani, ١٩٩٩, **Persian literature from the Jami era to our time**, translated by Hojjatullah Asil, first edition, Tehran: Nashr-e Ney.
١٤- Shafiee Kadkani, ٢٠٠١, **Images of Imagination in Persian Poetry**, Eighth Edition, Tehran: Ad Publishing.
١٥- Shafiee Kadkani, ٢٠١١, **with lights and mirrors**, second edition, Tehran: Sokhan Publications.
١٦- Shafiee Kadkani, ٢٠١٤, **Persian Poetry Periods from Constitutionalism to the Fall of the Monarchy**, Eighth Edition, Tehran: Sokhan Publications.
١٧-Shahriar, Seyed Mohammad Hossein, ١٩٦٥, **Divan Ghazaliat, Pieces**, Quartets, Tehran: Khayyam Bookstore.
١٨- Shamim, Ali Asghar, ١٩٩٩, **Iran during the Qajar Dynasty**, ٨th edition, Tehran: Mudabar Publications.
١٩- Shamisa, Sirus, ٢٠٠٤, **Literary Types**, Tenth Edition, Tehran: Ferdows Publications.
٢٠- Spanloo, Mohammad Ali, ١٩٩٦, **Aref Poetry City**, First Edition, Tehran: Alam Publishing.
٢١- Vosough, Hassan, Bita, (Mirza Hassan Vosough Al-Dawlah), **the works of Vosough** (examples of the poetry and prose of Vosough Al-Dawlah).
٢٢- Yahaghi, Mohammad Jafar, ١٩٩٨, **Chun Sabavi Tashneh, Fifth Edition**, Tehran: Jami Publications.
٢٣- Yousefi, Gholam Hossein, ١٩٩٠, **Cheshmeh Roshan**, Second Edition, Tehran: Scientific Publications.
٢٤- Zarghani, Seyed Mehdi, ٢٠٠٥, **Perspectives on Contemporary Iranian Poetry**, Second Edition, Tehran: Third Edition.

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. ٢١, No.٤٠, ٢٠٢٣, pp.٧٧-٩٦. Publisher: University of Sistan and Baluchestan.Title of paper: Title of paper: " Motives for reflexing love in Aref Qazvini Divan"
The Authors: Rahimi.S.M.& Hamechizfahm roodi.A. H DOI: ١٠,٢٢١١١/JLLR.٢٠٢١,٣٤٢١٠,٢٧٢٤

پژوهشنامه ادب غنایی
شاپا چاپی: ۵۷۳۷-۲۰۰۸
شاپا الکترونیکی: ۵۰۱۱-۲۵۳۸
Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی

سید مهدی رحیمی [۱] | عبدالحکیم همه چیزفهم رودی✉ [۲]

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند. بیرجند. ایران. رایانامه: smrahimi@birjand.ac.ir

۲. نویسندهٔ مسئول، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بیرجند. بیرجند.ایران. رایانامه: hamechizfahm@birjand.ac.ir

چکیده

از میان انواع ادبی بی‌تردید ژانر غنایی گسترده‌ترین ژانر است. عده‌ای از پژوهشگران معاصر آن را قدیمی‌ترین ژانر ادبی دانسته‌اند و به شاخه‌های متعددی تقسیم کرده‌اند. یکی از مهم‌ترین مباحث در حوزهٔ انواع ادبی و چه بسا مهم‌ترین مبحث در حوزهٔ این نوع ژانر، عشق است. هدف از پژوهش پیش‌رو آن است تا به شیوهٔ توصیفی ـ تحلیلی، انگیزه‌های مؤلّفهٔ عشق در دیوان عارف قزوینی، بررسی و جلوه‌های گوناگون آن از منظر عارف بیان شود. از مجموع ۲۲۹ عنوان شعری که در دیوان عارف قزوینی در قالب‌های گوناگون قصیده، غزل، مثنوی، دوبیتی، تک بیت و تصنیف ذکر شده است، قریب به ۱۰۶ مورد به شکل مستقیم یا غیرمستقیم به مؤلّفهٔ عشق اختصاص دارد؛ یعنی حدود ٤٦ درصد از حجم کل دیوان عارف. قطعاً انگیزه‌های متعددی بر کاربرد این مؤلّفه در دیوان عارف مؤثر بوده است. بر اساس بررسی‌های صورت گرفته مهم‌ترین انگیزه‌های عارف قزوینی از کاربرد این مؤلّفه، وطن‌خواهی و عشق به وطن و سرزمین، تصنیف‌سازی و تجارب عشقی، عشق و محبت به دوستان و مردم، استقبال از اشعار عاشقانهٔ دیگر شعرا، زندگی پرتب و تاب و فشارهای سیاسی بوده است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات معاصر، ادب غنایی، عارف قزوینی، عشق، انگیزه و علت.

۱. مقدمه

تاکنون دربارهٔ شعر شاعران عصر مشروطه، داوری‌های ضد و نقیض فروانی صورت گرفته است. در اکثر این قضاوت‌ها، شاعران این عصر، شاعرانی مضمونگرا و محتوا اندیش معرفی شده‌اند؛ شاعرانی که بیش از آنکه در بند مسائل لفظی و صوری

نام نشریه: پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۱، شماره ٤٠، ١٤٠٢، صص٩٦-٧٧. ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان. تاریخ دریافت: ١٣٩٩/٠٦/١١تاریخ ویرایش١٤٠٠/٠٩/١٢/تاریخ پذیرش: ١/٢٧/ ١٤٠١تاریخ انتشار: نویسندگان:دریانورد،سمیه ؛ محمودی،محمدعلی وعباسی،محمود. عنوان مقاله: **" بحران هویّت زنان در دو رمان جزیرهٔ سرگردانی و ساربان سرگردان سیمین دانشور**

DOI: ١٠,٢٢١١١/jllr.٢٠٢٢,٣٥٥٨٩,٢٧٩٧"

باشند، کوشیده‌اند فرزند زمان و حوادث روزگار خود باشند و استفادهٔ آنها از صورخیال، تنها ابزاری جهت انعکاس مسائل سیاسی موجود در جامعه است.

ابوالقاسم عارف قزوینی شاعری است که ضمن تأثّر از اوضاع داخلی و حوادث پیرامون خویش، اوضاع و احوال زندگی خویش را در جای‌جای دیوانش به تصویر کشیده است. بی‌گمان آن زمان که شاعر حوادث زندگی شخصی خویش را در اشعارش نمودار می‌سازد، شعرش عاطفی‌تر می‌شود و بر مخاطبش تأثیر بیشتری می‌گذارد.

یکی از مضامین رایج در شعر فارسی از کهن‌ترین ایام عشق و عاشقی است. در دورهٔ مشروطه نیز این مؤلّفه از مفاهیم رایج شعر بسیاری از شاعران است. هر چند بسیاری از تحلیلگران، شعر دورهٔ مشروطه را فاقد این مضمون می‌دانند. «دوران انقلاب مشروطیت با عشق و معشوق، میانه‌اش چندان خوب نیست؛ به بیان دیگر وقت اینگونه فکرها و خیال‌ها را ندارد.»(مختاری،۵۸:۱۳۷۸) با این وجود این مضمون یکی از رایج‌ترین مضامین شعری عارف قزوینی است. حال باید دید مهم‌ترین انگیزه‌های وجود این مؤلّفه در دیوان عارف چیست. هدف از پژوهش پیش رو شناخت مهم‌ترین دلایل انگیزش مؤلّفهٔ عشق در دیوان عارف است.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

سؤال محوری مقالهٔ پیش رو آن است که مهم‌ترین انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی چیست؟ در کنار این پرسش بنیادین به پرسش‌هایی از این دست پاسخ می‌دهیم که:

ـ جریانات سیاسی و حوادثی که در زندگی شخصی عارف قزوینی پدید آمده است به چه میزان در پیدایش مؤلّفهٔ عشق در اشعار او تأثیرگذار بوده‌اند؟

– بسامد و درصد هر یک از انگیزه‌های عشق در دیوان عارف چگونه است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف از پژوهش پیش رو آن است تا انگیزه‌های بازتاب مؤلفهٔ عشق در دیوان عارف قزوینی، بررسی و جلوه‌های گوناگون آن از منظر عارف بیان شود. از آن جاییکه اکثر قریب به اتفاق پژوهشگران معاصر عارف قزوینی را صرفاً شاعری وطن‌خواه و وطن‌دوست معرّفی کرده‌اند، ضروری به نظر می‌رسد تا علاوه بر عشق به وطن و سرزمین به دیگر انگیزه‌های عارف از کاربرد مؤلّفهٔ عشق و دلایل شکل‌گیری و پیدایش این مؤلّفه توجّه شود.

۱-۳- روش تحقیق

در پژوهش پیش رو سعی ما بر آن است تا به شیوهٔ توصیفی ـ تحلیلی، مهم‌ترین انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی بررسی شود و درصد هر یک از این انگیزه‌ها در قالب نمودار بسامدی ارائه گردد.

۱-٤- پیشینهٔ پژوهش

مهم‌ترین پژوهش‌های مرتبط با مقالهٔ پیش رو به شرح زیر است:

روح‌الله مهدی پور(۱۳۸۱) شعر و شعور اجتماعی در آثار عارف قزوینی را بررسی و به تصنیف‌های عارف و نقشی که در روشنگری مردم داشته است، اشاره کرده است. صدری‌نیا(۱۳۸۱) دربارهٔ اندیشه‌های ناسیونالیستی در شعر عارف قزوینی پژوهش کرده است. نقی‌پور(۱۳۸۹) به بررسی اوضاع وطن و عوامل ویرانی و آبادی وطن از منظر عارف قزوینی پرداخته است. بهمنی مطلق(۱۳۹۱) به تحلیل و مقایسهٔ مضامین برجستهٔ شعری فرخی یزدی و عارف قزوینی پرداخته است. یوسفیان دارانی و دیگران(۱۳۹٤) به بررسی سبکی غزلیات اجتماعی عارف قزوینی و مقایسه با شاعران همعصر او پرداخته‌اند.

همانگونه که از پژوهش های فوق برمی‌آید بیشتر این پژوهش‌ها، به انعکاس مفاهیم وطنی و ملی‌گرایانه در شعر عارف قزوینی اختصاص دارد و کمتر به انگیزه‌های عارف در بازتاب مؤلّفهٔ عشق در دیوان او اشاره شده است.

۲- بحث

مسائل سیاسی و اجتماعی، کانون توجه بسیاری از شاعران عصر مشروطه و از جمله عارف قزوینی است. هرچند سرودن تصنیف‌های سیاسی و وطنی توسط عارف در مسیر نوجویی شعر معاصر بود؛ اما«عارف را باید به عنوان شاعری سنتی‌پرداز با علایق سیاسی و اجتماعی دانست». (زرقانی، ۱۳٤:۱۳۸٤)

این نگاه قدمایی عارف، بسیاری از مؤلّفه‌های پیشینیان را در اشعار او فرایاد می‌آورد؛ اما در کنار توجه به آثار قدما، در اشعار او حوادث زندگی شخصی، به خوبی جلوه‌گر است. عارف به شدت تحت تأثیر احساسات و عواطف درونی است، این امر خواه‌ناخواه بر روی ساخت و صورت اشعار او تأثیرگذار است و هنجارگریزی‌هایی ناخواسته در صورت و مضمون ابیات او پدید می‌آورد و به قول شفیعی کدکنی«عواطف و احساسات عارف است که ساخت و صورت کار او را به وجود می‌آورد و او به هیچ روی در بند مسائل صورت نیست». (عارف قزوینی، ۳۹٦:۱۳۹۰)

دیوان عارف را می‌توان اوج تکامل ژانر غنایی در دورهٔ مشروطه دانست. در تعریف این نوع ژانر آورده‌اند« اشعاری است که احساسات و عواطف شخصی را مطرح می‌کند.» (شمیسا،۱۳۳:۱۳۸۳) در ژانر غنایی چون شاعر ناخواسته به بیان من فردی می‌پردازد، عنصر عاطفه قوی‌تر است و شخصیت شاعر به بهترین شکل نمودار می‌شود. از همین روست که شعر غنایی را «صمیمانه‌ترین نوع شعر و آینهٔ شخصیت حقیقی شاعر» (پورنامداریان،۵۳:۱۳۸٤)، دانسته‌اند.

ژانر غنایی درون‌مایه‌های متنوّع و گوناگونی دارد. شفیعی کدکنی در یک نگاه اجمالی، شعرهای عاشقانه، فلسفی، عرفانی، مذهبی، هجو، مدح و وصف طبیعت را از مصادیق شعر غنایی برمی‌شمرد.(۱۱۳:۱۳۵۲) موضوعاتی که در ادب فارسی حوزهٔ شعر غنایی را تشکیل می‌دهد، تقریباً تمامی موضوعات رایج است به جز حماسه و شعر تعلیمی(مشتاق مهر و بافکر،۱۸٦:۱۳۹۵) مهم‌ترین این درون‌مایه‌ها، در دیوان عارف قزوینی نیز مؤلّفه‌هایی همچون: شکوه و شکایت، انتقاد، آزادی و آزادی‌خواهی، مفاخره، دفاع از حقوق محرومان، مدح و ستایش و عشق هستند. این شاخصه‌ها، مؤلفه‌های رایج در شعر و ادب عصر مشروطه نیز می‌باشند. در میان این مؤلفه‌ها، مؤلفهٔ عشق در دیوان عارف، پر رنگ‌تر است و بسامد بالایی دارد.

مؤلفهٔ عشق همواره از امور ثابت در شعر اکثر شاعران بوده است و کمتر دچار تغییر و دگرگونی شده است. «احساسات عاشقانه و عواطف جنسی در زمینه‌های اصلی در سراسر جهان و در همهٔ ادوار تقریباً یکسان و مشابه است و دیرتر دچار تغییر و تحوّل می‌شود.»(مؤتمن،۳۹۹:۱۳۷۱) اما عشق و عاشقی در شعر هر شاعری علاوه بر سنت شعری به دلایلی خاص بوده است و در شعر عارف قزوینی نیز مشمول همین قاعده است که در مقالهٔ پیش رو مهم‌ترین انگیزه‌های عارف قزوینی را از کاربرد این مؤلّفه وامی‌کاویم.

مؤلّفهٔ عشق مهم‌ترین مؤلّفه در حوزهٔ ادب غنایی و زیربنا و شالودهٔ ادبیات ماست. نظامی در منظومهٔ خسرو و شیرین این مفهوم را به زیباترین شکل وصف می‌کند:

جهان عشق است و دیگر زرق‌سازی　　همه بـازی اسـت الا عشـق بـازی

(نظامی،۳۲:۱۳۸۹)

تولد عارف در خانواده‌ای بسته و سخت‌گیر و افتادنش در دام عشق و عاشقی از همان دورهٔ نوجوانی و مجرد ماندنش تا آخر عمر بر گسترش مفهوم عشق در اندیشه‌اش می‌افزود. بیماری سخت و جانکاهی که در اواخر عمر دامنگیر عارف می‌شود نیز سبب می‌شود که دستاویزی جز عشق برای آرامش خیال پیدا نکند.

عشق و عاشقی عارف محدود به عشق‌های خصوصی و شخصی نیست و کم کم جنبهٔ عمومی به خود می‌گیرد و جریانات سیاسی روز را نیز در قالب عشق، مطرح می‌سازد. «در شعرهای آغازینش، شاعر نوپا طرز بیان دیرینه را با تعابیر نوزاد سیاسی درهم می‌آمیزد و می‌کوشد تا عشق خصوصی خود را با عشق عمومی ترکیب کند. شعرهای او که با اشاراتی به ماجراهای شخصی‌اش آغاز می‌شود، در نیمهٔ راه با جهش به سوی بیان آرزوها و نیازهای مردم معنی مضاعفی می‌گیرد.»(سپانلو،۱۳۷۵:٦) از منظر عارف تنها عشق پایدار است:

به غیر عشق نشان از جهان نخواهد ماند — بماند عشق و لیکن جهان نخواهد ماند
خزان عمر من آمد، بهار عمر تو شد — بهار عمر تو هم ای جوان نخواهد ماند

(عارف قزوینی،۱۳۹۰:۱٥٦)

۳- غلبهٔ قالب شعری غزل

پس از سه مرثیهٔ دینی که عارف در نوجوانی می‌گوید؛ اشعار عاشقانه سرلوحهٔ دیوان او قرار گرفته‌اند. از مجموع ۲۲۹ عنوان شعر در دیوان عارف، ۱۳٦ عنوان در قالب غزل سروده شده است. غلبهٔ قالب شعری غزل در دیوان عارف، خود می‌تواند وجود مؤلّفهٔ عشق را در دیوان او قوّت بخشد. «عارف به اقتضای غزل از معشوق و روی و موی او و دیگر مناسبات معهود سخن می‌گوید.»(یوسفی،۱۳٦۹:۳۹۹) عناوین بسیاری از این غزلیات، خود عاشقانه بودن این غزل‌ها را تأیید می‌کند. عشق و عاشقی آنچنان طبع عارف را برمی‌انگیزد که غزل‌هایی با عناوینی همچون "شهرعشق"، "وادی عشق"، "خیال عشق"، "گدای عشق"، "سپاه عشق"، "مساوات عشق"، "بیماری عشق"، "کوی عشق"، "درد عشق" و... را می‌سراید. در کنار این عناوین، عناوینی همچون "راز دل"، "خم دو طرّه"، "قافله سالار دل"، "بلای هجر"، "نالهٔ فراق"، "سفر بی‌خبر"، "اندیشهٔ وصل"، "بوسه و جان"، "شکنج طرّه"، "گیسوی نگار"، "هالهٔ زلف"، "عوض اشک" و... بیانگر اندیشهٔ محوری عشق در دیوان عارف است. عارف می‌خواهد در راه عشق فانی شود و خود را قربانی کوی عشق می‌داند:

بعد از هزار مرتبه در راه مهر دوست — مردن، دوباره زنده شدن، باز زنده‌ایم

(عارف قزوینی،۱۳۹۰:۲۸۷)

او خود را بیمار کوی عشق می‌داند:

من و جان بردن از بیماری عشقت؟محال است این — تو و از حال این بیمار پرسیدن؟خیال است این

(همان:۲۷٤)

عارف گاه مفاهیم عاشقانه را با مفاهیم سیاسی به زیباترین شکل درمی‌آمیزد و از تصاویر سپاهی برای بیان مفاهیم غنایی بهره می‌جوید:

اضطرابی به دل افتاد حریفان، بی‌شک — آنکه صید دل ما کرد، کنون می‌آید
پی قتلم صف مژگان ز چه آراسته‌ای — بهر یک تن، زچه صد فوج قشون می‌آید

(همان:٦٤)

عشق در شعر عارف همچون دیگر شعرای عصر مشروطه، عشقی زمینی و مادی است که به دنبال تجارب عشقی برای عاشق پدید آمده است. بی‌گمان برای وجود هر یک از مضامین در دیوان شعرا می‌توان انگیزه‌هایی متصوّر بود که عارف نیز از این مقوله مستثنی نیست. حال مهم‌ترین انگیزه‌های عارف از کاربرد مضمون عشق را وامی‌کاویم:

٤- عشق به وطن و سرزمین

به ثمر رسیدن جنبش مشروطه‌خواهی در سال ١٢٨٤ه.ش یکی از حوادث سیاسی بسیار مهم در تاریخ معاصر سرزمین ماست. «انقلاب مشروطیت ایران زمام حکومت را که بازیچهٔ دست سلاطین قاجار و درباریان آنها بود به قوای ملّت می‌سپرد.»(شمیم،١٣٧٣:٣٦٤) جرقه‌های این جنبش از دوران کودکی عارف در حال شکل‌گیری بود و شور وطن‌خواهی را در او تقویت می‌کرد. ترور میرزا علی اصغر خان اتابک، عاقد قرارداد١٩٠٧م، درست مصادف با روز عقد این قرارداد از بارزترین جلوه‌های بیگانه‌ستیزی عصر مشروطه بود. این قرارداد میان انگلیس و روسیه مبنی بر تقسیم ایران به مناطق نفوذ، دادِ مبارز آزادی‌خواهی همچون عارف را نیز برانگیخت. این قرارداد در کنار قرارداد١٩١٩م که ایران را به شکل کامل تحت‌الحمایهٔ انگلیس می‌ساخت از جریانات سیاسی بسیار مهم در روزگار عارف بود. در سال ١٢٨٧ محمدعلی شاه با واسطهٔ لیاخوف روسی دست به کودتا زد و مجلس را به توپ بست. این جریانات به شکل غیرمستقیم، عشق به وطن‌خواهی را در عارف برمی‌انگیخت. همهٔ پیمان‌ها در زندگی عارف با عشق به وطن رنگ و بوی واقعی پیدا می‌کرد. «با نگاهی به جزئیات زندگی عارف می‌توان دید که او در واقع به هیچ پیمانی، حتی اگر به سود خود او بوده وفادار نمانده است، جز عشق ناکام و بی چشم داشتش به مفاهیم وطن و آزادی». (سپانلو،١٣٧٥:٧)

عشق به وطن بهترین جلوه‌گاه عشق در دیوان عارف قزوینی است. «در طی صد سال اخیر، اگر یک نفر را بخواهیم نام ببریم که عنوان شاعر ملی به او ببرازد، آن عارف قزوینی است.»(اسلامی ندوشن،١٣٦٣:١٦١) عارف این حقیقت را در دست نوشته‌هایی که از او برجای مانده است به زیبایی شرح می‌دهد: «من نیز از ایام کودکی تا هنگامی که عشق به وطن عزیز خود پیدا کردم، که هر عشقی جز این عشق، عشق نبود عاقبت ننگی بود، کمتر وقتی بوده است که بی‌عشق و محبت زیست کرده، بعد از عشق وطن هم اگر سرگرمی به جایی یا دلباختگی به هوایی داشته بهانه‌ام این بوده است:

مرا زعشق وطن دل به این خوش است که گر　　به عشق هرکه شوم کشته زادهٔ وطن است»

(عارف قزوینی،١٣٩٠:٣٨٤)

گسترش اندیشه‌های ملی‌گرایانه و وطن‌خواهانه موجب می‌شود که عارف به برخی از ولایات همچون آذربایجان که مهد پرورش دلاورمردانی همچون ستارخان و باقرخان است، نیز عشق بورزد:

چه آذرها به جان از عشق آذربایجان دارم　　من این آتش خریدارش به جانم تا که جان دارم

(همان:٢٠٣)

البته این عشق عارف به شهرهای گوناگون بیانگر تصویر کلی عشق اوست به وطن و می‌کوشد به این وسیله عشقش را به جای جای این مرزوبوم تسرّی دهد. دوری از وطن در ایام مهاجرت، طبع وطن‌خواهی عارف را تیزتر می‌ساخت. غزل "یاد وطن" را در استانبول و با مطلع زیر می‌سراید:

هر وقت ز آشیانهٔ خود یاد می‌کنم　　نفرین به خانوادهٔ صیّاد می‌کنم

(همان:١٠٥)

عارف به نژاد ایرانی نیز عشق می‌ورزد. خطاب به "سلیمان نظیف" که از طرفداران پان‌ترکیسم است و مقاله‌ای هتاکانه علیه ایرانیان می‌نویسد، قصیده‌ای انتقادی می‌سراید و در آن از برتری نژاد ایرانی بر ترکان سخن می‌گوید:

نژاد ایران با ترک آنچنان ماند　　که کس شبیه نماید حریر را به حصیر

(همان:١٠١)

چون مناطق غربی کشور بیش از بقیهٔ مناطق در معرض هجوم بیگانگان است، عارف عشق و احساسات وطنی خود را به این مناطق بیشتر نشان می‌دهد:

مولدم خاک پاک تبریز است کاسمان قدر و قهرمان‌خیز است
(همان:۱٤۲)

با نگاه به جزءجزء این سرزمین، عشق به وطن در عارف زنده می‌شود:

عارف از دیدن الوند و دماوند چرا یاد ازسطوت سیروس وفریدون نکند؟
(همان:۱٦۳)

ایرانی پاک و خالص بودن عارف سبب می‌شود که به شخصیت‌های ایران باستان نیز فخر بورزد و ضمن انتقاد از بیگانگان، عشق خود را به آنان نیز ابراز کند:

دیار کاوه لگدکوب اجنبی بود آوخ کجاست سام وچه شد گیو نیو و رستم ایران؟
(همان:۱۲۱)

مزدک، کی‌قباد، جمشید، زردشت، گشتاسپ، اردشیر، شاپور، داریوش و... از دیگر شخصیت‌هایی هستند که در دیوان عارف به علت احساسات وطنی ستوده شده‌اند و اشعار او گاه رنگ و بوی حماسه به خود گرفته است. عارف نادرشاه و شاه عباس را که برای حفظ تمامیت ارضی کشور کوشیده‌اند، نیز می‌ستاید و عشق خود را به آنها ابراز می‌کند. در این میان قوام‌السلطنه از انتقادات نیشدار او بی‌نصیب نمی‌ماند:

ببین تو نادر گیتی‌ستان و شاه عباس به ندرت است خسی چون قوام ایرانی
(همان:۲۲۳)

عارف در اواخر عمر غزل "نثار وطن" را در عشق به وطن و در انتقاد از رضاشاه با مطلع زیر می‌گوید:

شادم که چه خوش گشت نثار وطن من آن بود و نبود من و این جان و تن من
(همان:۲۲۷)

عارف در غزل "میهمان وطن" نیز خودش را چند روزی میهمان این سرزمین می‌داند:

به لب رسیده مرا جان، قسم به جان وطن که چند روز نیم بیش میهمان وطن
(همان:۲۵۹)

و در غزل "آتش عشق وطن" به خاطر ویرانی وطن آرزوی مرگ و نیستی می‌کند:

از چشم بشد نور و ز تن تاب و توانم ای مرگ بیا از غم هستی برهانم
(همان:۱۹۲)

عارف در غزل "وطن‌دوستی بی‌چشمداشت" خالص‌ترین عشقش را به وطن ابراز می‌کند:

اندر وطن کسیکه ندارد وطن منم آن کس که هیچ کس نشود مثل من منم
(همان:۱٦۸)

۵- تصنیف‌سازی و تجارب عشقی

عارف در نوجوانی موسیقی و آواز را نزد حاج سید صادق خرازی می‌آموزد و در زمینهٔ آوازخوانی و تصنیف‌سازی گوی سبقت را از هم روزگاران خویش می‌رباید. «عارف چندان ادعای نوآوری و انقلاب ادبی ندارد و جز غزل قالب‌های دیگر را کمتر آزموده است؛ اما به هنرهای خود از قبیل موسیقی، آواز و خوشنویسی و شعر می‌بالد.»(امین‌پور،۱۳۸٤:۳۲۷) او در این زمان فقط چهارده سال دارد و این خود زمینهٔ سرودن اشعار عاشقانه را در او از همان آغاز دورهٔ شعر و شاعری تقویت می‌کند.

این تصنیف‌سازی و آوازخوانی سبب گسترش اشعارش در میان عامهٔ مردم نیز می‌شود. عارف«به دلیل کنسرت‌های موفق و استثنایی خویش، وسیله‌ای فراگیرتر برای نشرِشعرِ خود در میان توده‌های مردم داشته است، به همین دلیل می‌توان با اطمینان گفت که شعر هیچ یک از معاصران او، به اندازهٔ شعر او در میان توده‌های مردم شهری و روستایی نفوذ نداشته است».(شفیعی کدکنی،۱۳۹۰:۳۹۸) البته اشعار نسیم شمال و دامنهٔ نفوذ آنها در قاطبهٔ مردم، این اطمینان را نقض می‌کند.تصنیف‌سازی و افتادن عارف در دام عشق و عاشقی در نوجوانی سبب سرودن تصنیف‌های عاشقانه می‌شود. عارف درحالیکه هجده سال بیشتر ندارد، اولین تصنیفش را با مطلع زیر برای دختری ارمنی می‌سازد: دیدم صنمی سروقد و روی چو ماهی/ الهی تو گـواهی، خـدایا تو پنـاهـی/ افکند به رخسارِ چو مه زلف سیاهی/ الهی تو گـواهی، خـدایا تو پنـاهـی... (عارف قزوینی،۱۳۹۰:۳۰۳) عارف هجده سال بیشتر ندارد که پدرش فوت می‌کند و پس از مرگ پدر، یک زندگی بی‌بند و بار را آغاز می‌کند. یک سال بعد عارف با اولین عشقش برخورد می‌کند؛ ولی خانوادهٔ دختر با این ازدواج مخالفت می‌کنند و عارف با عقد پنهانی خود با دختر خشم آنها را برمی‌انگیزد و بعد از فراز و فرود فراوان از او جدا می‌شود. با وجود عشق شدیدی که به معشوقه دارد، او را در غیبت طلاق می‌دهد و عازم تهران می‌شود. عارف غزل "بلای هجر" را که در اوایل دیوانش نقل شده است، خطاب به همین معشوقه می‌سراید. مطلع غزل چنین است:

بـلای هـجـــر تو تنـهـا همـان برای مـن است　　چه جرم رفت که یک عمراین جزای من است

(همان:٥٤)

عشق ناکامی که عارف را در آغازین روزهای جوانی در خود می‌کشد، او را به سرودن اشعاری عاشقانه در سال‌های بعد نیز وامی‌دارد. این حادثه در زندگی عارف موجب شد که او مجنون‌وار سر به کوه و بیابان بگذارد. غزل "سفر بی‌خبر" را با مطلع زیر و بلافاصله پس از غزل فوق می‌گوید:

بی‌خـبر از ســر کوی تو سـفـر خـــواهم کـرد　　هـمه آفـــاق پر از فتنـــه و شـــر خـــواهم کرد

(همان:۵۵)

عارف پس از مدتی سکونت در قزوین به تهران رفت. «وقتی راهی تهران شد به واسطهٔ صدای خوشی که داشت مورد توجه مظفرالدین شاه قرار گرفت و خواستند او را در سلک رجال دربار درآورند که نپذیرفت.»(یاحقی،۱۳۷۷:٦۳) هرچند عارف به دربار راه نیافت ولی این توجه دربار به او، نزدیکی عارف را به دربار در پی داشت و زمینهٔ آشنایی با دختران ناصرالدین شاه را برای او فراهم می‌ساخت. آشنایی عارف با دختر ناصرالدین شاه(تاج‌السلطنه)در یک مهمانی و ایجاد یک رابطهٔ عاشقانه با او سبب سرودن غزل عاشقانهٔ "شکنج طرّه" با مطلع زیر شد:

شکـنج طرّهٔ زلـفـت شکـن شکـن شده است　　دلـم شکـنجه در آن زلـف پرشـکن شده است

(عارف قزوینی،۱۳۹۰:٦۱)

عارف تصنیف ششم خود را نیز با عنوان "تاج سر خسروان" و با مطلع زیر خطاب به تاج‌السلطنه می‌سازد: تو ای تـاج، تـاج سـر خسـروانـی/ شد از چشم مست تو بی پا جهانی/ تو از حـال مسـتمندان چه پرسـی؟/ تو حـال دل دردمـندان چـه دانـی؟....(همان:۳۰۹) آشنایی با قدرت‌السلطنه دختر دیگر ناصرالدین شاه عاملی دیگر برای سرودن اشعار عاشقانهٔ عارف است. عارف تصنیف دهم خود را با عنوان "عشق و جنون" با مطلع زیر خطاب به او می‌سازد: نه قـدرت که با وی نشـینم/ نه طاقـت که جز وی ببیـنم/ شده‌ست آفت عقل و دینم....(همان:۳۱۸) از دیگر تجربه‌های عشقی عارف، آشنایی او با افتخارالسلطنه دیگر دختر ناصرالدین شاه است. عارف تصنیف چهارم خود را با عنوان "افتخار آفاق" و با محتوایی وطنی، با

مطلع زیر خطاب به او می‌سازد: افـتـخار همـه آفـاقـی و منـظـور مـنـی/ شـمع جمع همه عشـاق به هر انجـمنی/ به سـر زلف پریـشان تو دلـهای پریـش/ همه خوکرده چو عارف به پریشان وطنی....(همان:۳۰۶)

به علت مهاجرت عارف به شهرهای گوناگون به دنبال معشوقه‌هایش، عشق و در پی آن هجران که همواره جزء جدایی‌ناپذیر عشق است، در دیوان او نمود خاصی دارد:

مـرا هـجـرت کُـشَـد آخـــر نـهـانـی خوش است آن مرگ، ازاین زندگانی

(همان:٦٥)

عشق و عاشقی آنچنان طبع عارف را برمی‌انگیزد که حتی معشوقه‌های دوستان نزدیکش را نیز می‌ستاید و سعی می‌کند با این وسیله طبع عاشق‌گونهٔ خویش را آرام سازد. محمدرفیع‌خان که دوست صمیمی عارف است معشوقه‌ای به نام "اختر سرداری" دارد. عارف غزل "مراد دل" را با مطلع زیر خطاب به او می‌سراید:

گر مراد دل خود حاصل از اختر نکنم آسمان، ناکسم ار چرخ تو چنبر نکنم

(همان:۸۰)

٦- عشق و محبت به دوستان و مردم

عارف دوستانی همچون خود دارد که دل و قلبشان به یاد وطن می‌تپد. این رابطهٔ دوستی با آنان و حذف آنها توسط جریان سیاسی حاکم بر جامعه، طبع عاشقانهٔ او را بیش از پیش تیز می‌کرد. یکی از این شخصیت‌ها، کلنل محمد تقی خان پسیان بود. عارف غزل "آتش عشق وطن" را در فراق کلنل و به سبب دوستی و محبتی که به او دارد می‌سراید:

عـارف نکـــشـد بار فـراق کـلـنـــل را زان است که من در پی آن دوست روانم

(همان:۱۹۲)

عارف در تابستان ۱۲۸۸ به هنگام ورود فاتحین ملت به تهران، تصنیف دومش را به یاد مرحوم علی اکبرخان شیدا که تصنیف‌سازی با او آغاز می‌شود، می‌سراید: ای امـان از فراقت، امان/ مـردم از اشتـیاقت، امان/ از که گیرم سراغت، امان...(همان:۳۰٤)

عشق و محبت عارف قزوینی نسبت به برخی از شخصیت‌ها همچون «سرائی امیرالشعرا» گاه عامل سرودن اشعار عاشقانه است. عارف غزل "بوسه و جان" را با مطلع زیر و در فراق او می‌گوید:

دلم ز کف، سرِ زلف تو را رها نکند دل از کـمند تو وارسـتگی؟ خدا نکند

(همان:۵۹)

عشق و محبت عارف نسبت به محمد رفیع خان نیز او را به سرودن اشعار عاشقانه وامی دارد. غزل"دست به دامان" را به جهت او و با مطلع زیر سروده است:

گر رسـد دسـت مـن بـــه دامـانـش مـی‌زنـــم چـــاک تـا گـریـبـانـش

(همان:۷۵)

غزل "عهد با جانان" با مطلع:

من این جانی که دارم عهد با جانان خود کردم که گر پایش نـریزم، دشمنی با جان خود کردم

(همان:۸٤)

و همچنین غزل"غم تن" را به علت عشق و دوستی با محمد رفیع خان سرود که به قول خود عارف «شعر خوب می‌فهمید و در مدت ده سال معاشرت با این جوان آنچه از طبع من تراوش می‌کرد اوّل به جهت او می‌خواندم».(همان:۸۵) مطلع این غزل چنین است:

مـرا که نیـسـت غـم تـن چه قـیـد پیـراهـن　　به تنگ جان من از زندگی، ز ننگ تن است
(همان)

خودکشی عبدالرحیم خان که از دوستان نزدیک عارف است، روح حساس عارف را بار دیگر می‌آزارد و تاب خودکشی او را ندارد و شدیداً بیمار می‌شود. این عامل نیز وسیلهٔ سرودن اشعار عاشقانهٔ عارف است. او غزل "جور" را به یاد او می‌سراید. در پایان این غزل، غم و اندوه خود را در فراق عبدالرحیم خان اینگونه به تصویر می‌کشد:

عارف چـنان ز ماتـم عبدالرحـیم خـان　　گشته است بستری، که دگر پا نمی‌شود
(همان:۹۵)

در سال ۱۲۹۷ اعضای کمیتهٔ مجازات که از دوستان صمیمی عارف هستند، دستگیر، اعدام و تبعید می‌شوند. پس از شنیدن خبر به دار آویخته شدن حسین خان لله از اعضای کمیتهٔ مجازات که از دوستان نزدیک عارف است، غزل "آرزو" را با مطلع زیر در رثای او می‌سراید:

بیـمار درد عشـق و پرسـتارم آرزوست　　بهبود زآن دو نرگـس بیمارم آرزوست
(همان:۱۰۸)

خودکشی مرتضی‌خان بهشتی قزوینی که از دوستان عارف است نیز او را به سرودن غزلی عاشقانه با عنوان "مرگ دوست" و با مطلع زیر برمی‌انگیزد:

به مرگ دوست مرا میـل زندگانی نیست　　ز عمر سـیر شـدم مرگ ناگهـانی نیست
(همان:۷٤)

عارف به حسن خان گرگانی نیز عشق می‌ورزد. او غزل "خیال عشق" را به خاطر عشق و دوستی به حسن خان گرگانی با مطلع زیر می‌گوید:

خیال عشـــق تو از سـر به در نمـی‌آیـد　　ز من عـلاج به جز تـرک سـر نمـی‌آید
(همان:۸٦)

روحیهٔ وحشیگری روس‌ها در تبریز و به دار زدن ثقه‌الاسلام که از دوستان عارف است نیز احساسات او را برمی انگیزد و غزلی با مطلع زیر خطاب به او می‌سراید:

پند ناصح به من از عشق بتان دشنام است　　عقل، در منطقهٔ عشق، خیالی خام است
(همان:۱۸۱)

محبت نسبت به برخی از شخصیت‌ها همچون علی بیرنگ، عاملی دیگر برای سرودن اشعار عاشقانهٔ عارف است. او غزل "عشق علی" را با مطلع زیر خطاب به علی بیرنگ می‌گوید:

ز طـفلی آنـچه به من یـاد داد اسـتـادم　　به غـیر عـشق بـرفت آنچـه بود از یـــادم
(همان:۱۷۷)

او غزل "همای سعادت" را نیز با مطلع زیر در فراق علی بیرنگ می‌گوید:

رمـیده از من و یکباره گـشت رام دگر　　حریـف پنـجهٔ من بود، گشت خـام دگـر
(همان:۱۸۵)

حیدرخان عمواوغلی از دیگر دوستان صمیمی عارف است که در لحظات بیماری همدم اوست. عارف تصنیف نهم خود را با مطلع زیر به او و به یاد شهدای راه آزادی در آذربایجان و گیلان، تقدیم می‌کند:

هنگام می و فصل گل و گشت چمن شد/ دربـــار بهاری تـــهـــی از زاغ و زغـــن شـــد/ از ابر کـرم خـطهٔ ری رشـگ ختن شد/ دلتنگ چو من مرغ قفس بهر وطن شد....(همان:٣١٦)

عارف عامهٔ مردم را همواره پیش چشم می‌داشت. در بسیاری از مواقع عشق خود را به قصد همدردی با مصیبت زدگان حوادث گوناگون ابراز می‌کند. غزل "شهر عشق" را با محتوایی عاشقانه و با مطلع زیر به حریق زدگان بازار تقدیم می‌کند:

چه هرج و مرج دیاری است شهر عشق عارف　　در آن دیـــار و در آن شـهـر شـــهریـار افـتـاد

(همان:٦٩)

۷- استقبال از اشعار عاشقانهٔ دیگر شعرا

عشق و عاشقی از رایج‌ترین و پرکاربردترین مفاهیم شعری از آغاز شعر فارسی تاکنون بوده است؛ آنگونه که سنت شعری نسل‌های بعد شده است. همهٔ شعرا به نوعی از آثار ادبی پیش از خود متأثر بوده‌اند و در صورت بلندی مقام و پایگاه شاعری‌شان برآیندگان نیز تأثیرگذار هستند. عارف نیز از این جریان مستثنی نبوده است. رنگ و بوی غزلیات عاشقانهٔ حافظ بیش از همهٔ شعرا، در دیوان عارف طنین‌انداز است. او در غزل "مساوات عشق" با مطلع:

در عـشـق بـدان فـرق شـهـنـشـاه و گـدا نیـست　　کس نیـست که درکوی بتـان بی سـروپا نیست

(همان:١٣٨)

به استقبال غزل مشهور حافظ، با مطلع زیر می‌رود:

کـس نیـسـت که افـتـادهٔ آن زلـف دوتـا نیـست　　در رهـگذر کیـسـت که دامـی ز بـــلا نیـست

(حافظ،١٣٧٥:٦٩)

برخی از ابیات و مصراع‌های حافظ عیناً در دیوان عارف دیده می‌شود:

با خـط سـرخ بر رخ هر یـــک نوشـــته‌اند　　هـرگز نمیـرد آنکه دلـش زنده شد به یار

(عارف قزوینی،١٣٩٠:٤٨)

عارف با دستکاری اندک برخی از ابیات حافظ، این بیت‌ها را به شیوهٔ عامیانهٔ روزگار خود درآورده است:

تخـم چـــشـــم مـن آشـیانهٔ تـــوســـت　　هـیـن بفـرما که خـــانـــه، خـانهٔ توست

(همان:١٦٢)

البته این تأثیرپذیری عارف از مفاهیم قدما، تنها به بیت‌ها منحصر نبوده است و بسیاری از مفردات و ترکیبات گذشتگان را به جهت بیان مفاهیم عاشقانه به کار می‌گیرد. واژگانی از قبیل: خرقه، خرابات، محتسب، واعظ، شیخ، زاهد، ساقی، میخانه، خانقاه و... از پرکابردترین واژگان دیوان عارف هستند که از واژگان محوری حافظ نیز محسوب می‌شوند. بخشی دیگر از تأثیرپذیری عارف از حافظ، به عنوان نمونهٔ اتم و اکمل غزل عاشقانه- عارفانه، در حوزهٔ ترکیبات است. ترکیباتی همچون: خرقهٔ زهد، پیر می‌فروش، سلسلهٔ زلف بتان، خرقهٔ سالوس، نرگس شهلا و... در دیوان عارف به چشم می‌خورد. البته این تقلیدات تنها منحصر به غزلیات حافظ نیست. عارف در ذیل غزلی با عنوان "عوض اشک" و با مطلع:

عوض اشک ز نوک مژه خـون می‌آید　　با خبر باش، دل از دیده برون می‌آید

(همان:٦٤)

می‌نویسد: «در هزار و سیصد و بیست و چهار قمری در استقبال غزل دهقان سامانی، که مطلع غزلش این بود:

یـار با سـلسـلهٔ غـالیه گـون مـی‌آیـد　　ای حذر سـلسـله جنبان جنون می‌آید

ساخته شده»(همان) شایان ذکر است که این غزل جز در اصل دیوان عارف قزوینی در منبعی دیگر یافت نشده است.

و در ذیل غزلی با عنوان "خوش آن زمان" با مطلع:

خوش آن زمان که دلم پایبند یاری بود　　به کـوی بـاده فروشـانم اعتباری بود
(همان:۱۱۸)

می‌نویسد: «در هزار و سیصد و سی و هفت، وقتی که از استانبول مهاجرت کرده، به استقبال غزل ملک‌الشعرا که مضمون مطلع را او از عرب گرفته است:

میـان ابـــرو و چـشـم تو گـــیر و داری بود　　من این میانه شدم کشته، این چه کاری بود

این غزل را ساخته.»(همان:۱۱۹)

چون عارف تجربهٔ عشقی قوی دارد طبع او برای سرودن اشعار عاشقانه همواره آماده است. او در ذیل غزلی با مطلع:

چه گویمت که چه از دست یار می‌گذرد　　به من هرآنچه که از روزگار می‌گذرد
(همان:۱۳٦)

می‌نویسد: «بعد از رسیدن دست خط نظام همایون، مرا نیز چون در اصفهان دلی به گرو بود، این غزل را ساخته به جهت ایشان فرستادم.»(همان:۱۳۷) مطلع غزل نظام همایون اینچنین است:

چه پرسیم که چه‌سان روزگار می‌گذرد　　مرا که عـمر به هـجران یـار می‌گذرد
(همان)

عارف غزلی دارد با مطلع:

ای بارگاه حســن تو محـمود ایـاز کن　　وی خسروان به پیش ایازت نیاز کن
(همان:۱۲۷)

و به دنبال آن غزلی دیگر با مطلع:

ای خـانـهٔ تو در به رخ ج.... بـاز کـن　　از در بـرون شده همه را ج... باز کن
(همان:۱۲۸)

که در پایان آن با خط خود می‌نویسد: «یاری بود که مرا وادار به استقبال غزل حضرت اشرف کرد.» مطلع آن غزل چنین است:

ای بر قـبـیـلهٔ دل و دیـن ترکـتـاز کن　　دست جفا به خرمن دل ها دراز کن
(همان:۱۲۹)

عارف غزلی دارد با عنوان "استقبال از غزل دوخا محمد"با مطلع:

ابرویش تا رقم قتـل من امضـا مـی‌کرد　　مژه این حکم برون نامده اجرا می‌کرد
(همان:۲۱۳)

غزل دوخا محمد در ذیل غزل عارف و در دیوان او آمده است که مطلع آن چنین است:

دوش از زلف سیـه یار گـره وامـی‌کرد　　رنگ انگشت خود از خون دل ما می‌کرد
(همان)

عارف غزلی دیگر دارد با عنوان "در استقبال غزل شهریار" با مطلع:

زان سـبو دوش که در میـکده سـاقی بر دوش　　داشت، جامی زدم، امشب خوشم ازنشئهٔ دوش
(همان:۲۵۰)

در ذیل این غزل عارف می‌نویسد: «ده یازده روز پیش غزلی در نامهٔ ناهید به امضای شهریار خواندم که هم حسن مطلع داشت و هم به قدری خوب ساخته شده که از خواندن آن کیف کردم. مطلع غزل این بود:

دوش آن زلف سیه ریخته دیدم بردوش　　خاطر آشفته‌ام امشب زپریشانی دوش»

(همان:۲۵۱)

و این غزل را به استقبال از غزل شهریار می‌سراید.

۸- زندگی پرتب و تاب

مسائل و مشکلات زندگی همواره شعر شاعر را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. برخی از این مشکلات به امور بیرونی و برخی به جریانات زندگی شخصی شاعر مرتبط است. «تجربه‌های خصوصی شاعر در طول زندگی در بحث از آفرینش شعری دارای اهمیت بسیار است.» (شفیعی کدکنی،۱۳۸۰:۲۰۳) عارف خود می‌گوید:« یاد ندارم تاکنون اسم پدرم را به خیر و خوبی برده یا اینکه برای او طلب آمرزش کرده باشم و تمام بدبختی‌های خود را در دورهٔ زندگانی از او می‌دانم.» (عارف قزوینی،۱۳۹۰:۳۷۷) این مسائل سرخوردگی عارف و به دنبال آن روی آوردن به عشق و عاشقی را در سال‌های بعد به دنبال دارد. دوران واقعی شاعری عارف پس از مرگ پدر آغاز می‌شود. حتی در مرثیه‌هایی که عارف پیش از فوت پدر با آنها در عرصهٔ شعر و شاعری ظهور می‌کند نیز بارقه‌هایی از عشق و عاشقی به چشم می‌خورد. او در این مرثیه‌ها با تأثیرپذیری از حافظ به زیبایی دوام عشق را مطرح می‌کند:

با خط سرخ بر رخ هر یک نوشته‌اند　　هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به یار

(همان:۴۸)

عارف شاعری گوشه‌گیر و منزوی بود. او برخلاف اکثر شاعران عصر مشروطه همچون فرخی و عشقی، روحیهٔ مبارزهٔ چندانی نداشت و در خلوت خود به سر می‌برد. این روحیه در جای‌جای دیوانش مشهود است. گوشه‌گیری عارف پس از شکست جنبش‌های وطن‌خواهانه و به دنبال آن بیماریی که در اواخر عمر دامانش را می‌گیرد شدت می‌یابد و به عشق و عاشقی متمایل می‌شود. تنهایی عارف و شکست‌های عشقی در زندگی موجب می‌شود که به دو توله سگش یعنی مینو و مینا عشق بورزد. او به این وسیله شکایات عشقی خود را مطرح می‌کند:

در وزن مهر مینو و مینا دلم تو را　　ای یار، پارسنگ ترازو نمی‌کند

(همان:۱۸۹)

روح عارف آنچنان آزرده است که تنها عشقی را که دارای ارزش می‌داند، عشق به همین سگان است:

از عشق سگ، ملالت عارف مکن که گفت　　جز این به هرچه دست زدم جز ضرر نداشت

(همان:۲۵۲)

این عشق به سگان عامل سرودن اشعار شکوه‌آمیز اوست. عارف معتقد است آنچه اسباب سرافرازی او را درپی‌داشته است، سگ‌بازی او بوده است:

هیچ کار نشد اسباب سرافرازی من　　آبرومندتر است از همه سگ‌بازی من

(همان:۲۸۷)

انتقاد عارف از خاندان قاجار در غزلی با عنوان "سپاه عشق" موجب خشم ایرج میرزا شد و سرودن عارف‌نامه را در پی داشت. عارف در این غزل آشکارا از خاندان قاجار انتقاد می‌کند:

چه کرد عشق تو؟ عاجز ز گفتنم آن کرد　　به من که دورهٔ شوم قجر به ایران کرد

(همان:۱۲۵)

عارف‌نامهٔ ایرج بیش از هرچیز بر روحیهٔ عارف تأثیرگذار بود و او را به سکوت وامی‌داشت و زمینه‌ساز سرودن اشعار عاشقانه بود. «عارف که در دشنام‌گویی، کاینات را بازیچهٔ هجو و هزل خود کرده بود در برابر عارف‌نامه غیر از سکوت هیچ کاری نمی‌توانست بکند.»(شفیعی‌کدکنی، ۳۹۹:۱۳۹۰) مجموع این جریانات در زندگی شخصی عارف او را بیش از پیش منزوی می‌ساخت و در اواخر عمر عشق و عاشقی را در طبع او تیزتر می‌کرد. او غزل "کوی یار" را با مطلع زیر در اواخر عمر و در قلعهٔ کاظم خان سلطان همدان سرود:

بهتر ز کوی یـار، دل اندر نـظر نداشت　　یا چون من فلک زده جای دگر نداشت

(عارف‌قزوینی، ۲۵۱:۱۳۹۰)

مهاجرت اجباری عارف در اواخر عمر به همدان و سکونت در قلعهٔ سلطان همدان، عشق و عاشقی را در طبع او بیدار می‌سازد. عارف در غزل "دودمان دل" به زیبایی این عشق را به تصویر می‌کشد:

یار ار نشان عارف بی‌نام از تو خواست　　برگو به آن نـشان که گرفـتی نشـان دل

(همان:۲۲۳)

این تبعید اجباری در پایان عمر، عارف را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد. دو غزل "تیر دعا" با مطلع:

شهید عشق توکارش به دست وپا نرسد　　به داد آنکـه تو راندی ز خود، خـدا نرسد

(همان:۲۵۷)

و غزل "رشک آفتاب" با مطلع:

دیشب به یاد روی تو ای رشک آفتاب　　شُستم ز سیل اشک من از دیده نقش خواب

(همان:۲۵۸)

را نیز در همین دوران می‌گوید.

یأس و ناامیدی در اواخر عمر بر عارف چیره می‌شود. «ده سال آخر عمر او با نومیدی و بدبینی نسبت به همه کس و همه چیز گذشته است. اگر هم شعری گفته است ظاهراً از میان برده و راضی به نشر آن نبوده است.»(شفیعی کدکنی،۴۰۱:۱۳۹۰)همانگونه که ذکر شد این یأس بر روی آوری عارف بر مضامین عشقی می‌افزود.

پیری و بیماری همواره زمینه‌ساز سرایش اشعار شکوه‌آمیز و به دنبال آن روی آوردن به عشق و عاشقی و دل خوش کردن در این لحظات است. عارف نیز«در پایان عمر به زندگی گیاهی مشغول می‌شود.»(شفیعی‌کدکنی،۴۷:۱۳۹۳) و این خود زمینهٔ سرودن اشعار عاشقانه می‌شود. در تنهایی، طبیعت و اجزای آن نقش دیگری غایب را برای آدمی بازی می‌کنند. عشق به حیوانات و گیاهان برای عارف قزوینی دیگری است که در اشعارش مشهود است. آنگونه که عارف به سگان عشق می‌ورزید. غزل‌هایی با عناوینی همچون "غم دوست"، "نازم آن دست" و "بد نمی‌شد" که آخرین غزل‌های دیوان عارف است، بیانگر غلبهٔ مفهوم عشق بر عارف در اواخر عمر است.

۹- فشارهای سیاسی

فشارهای سیاسی بر عارف نیز عاملی دیگر برای سرودن اشعار عاشقانه است. این فشارها که محصول استبداد رضاخانی بود، بسیاری از شعرا را به جریان‌های جانبی سوق می‌داد و نقش این جریان‌ها را در زندگی آنها پر رنگ‌تر می‌ساخت. گویی عشق و عاشقی در این دوران سوپاپ تخلیه‌ای بود که برخی از شعرا آن را برگزیده بودند تا بخش از سرخوردگی خود را تسکین بخشند. «هنگامی که عشق به عنوان یکی از نیازهای عاطفی وجود نداشته باشد، جای آن با پدیده‌های دیگری باید پر

شود.»(نامورمطلق:۱۳۹۸،٥۹٤) بخشی از غزل‌های عاشقانهٔ عارف نیز به جهت بیان همین مفاهیم سیاسی سروده شده‌اند و به این وسیله جاودانه شده‌اند. «غزل‌های سیاسی او نیز با اینکه زبانی سست دارد، خواندنی و دلکش است.»(شفیعی‌کدکنی،۱۳۷۸:۸۰) آنگونه که سرآمد غزل‌سرایان پارسی یعنی حافظ نیز بخشی از شهرتش را مدیون غزل‌های سیاسی است. عارف نیز که از حافظ فراوان متأثر بوده است به این شیوه دست یازیده است:

دیشب خرابی می‌ام از حصر و حد گذشت　　این سیل کوه سازِ خم آمد ز سد گذشت...
عمری که در نتیجه‌اش عمرم تمام شد　　عارف هزار شکر، گذشت ارچه بد گذشت
(عارف قزوینی،۱۳۹۰:۱۲۲)

او در غزل "دزد انتخاب مکن" ضمن بیان مفهوم عشق، به انتقاد سیاسی نیز می‌پردازد:

به هوش باش که تا چشم فتنه بیدار است　　تو تا سپیده دم ای دیده، فکر خواب مکن
نقاب زلف چو ابر سیه به روی مگیر　　ز من نهان رخ چون قرص آفتاب مکن
(همان:۱۹۰)

عارف در تصنیف نهم خود با عنوان "نالهٔ فراق" ضمن بیان مفهوم عشق به بیان مفاهیم سیاسی می‌پردازد: خیل عشّاق جمع مشتاق چرا ندارید/ شوری و شوقی و اشتیاقی؟/ منزل یار جای اغیار شد برآرید/ نالهٔ الفراق الفراق الفراقی(همان:۳۳۹)

عارف گاه مفاهیم عاشقانه را همچون ابزاری به جهت طرح انتقادهای سیاسی به کار می‌گیرد. بسیاری از ترکیبات عارف نیز از این دست است. در غزل "جمهوری عشق- سلطنت حسن" این حقیقت را بیان می‌کند:

سلطنت حسن را دوام و بقایی　　نیست، مباش ای پسر مخالف جمهور
(همان:۱۱۰)

او در غزل "هیأت کابینه- تکیهٔ دولت" نیز بر این نکته تأکید می‌کند:

نشسته بودم دوش از درم درآمد یار　　شکن به زلف وگره برجبین،عرق به عذار
تورا چه کار به مشروطه یا به استبداد؟　　تو واگذار کن این کارها به صاحب کار
(همان:۱۱۲)

عارف در بسیاری از مواقع از عشق و عاشقی به جهت انتقاد از نظام حاکم بهره می‌جوید. در غزل "سپاه عشق" به انتقاد از حکومت قاجاریه که ایرج‌میرزا نیز از نسل آنان است، می‌پردازد و همین انتقادها باعث می‌شود، ایرج‌میرزا عارف‌نامه را بسراید:

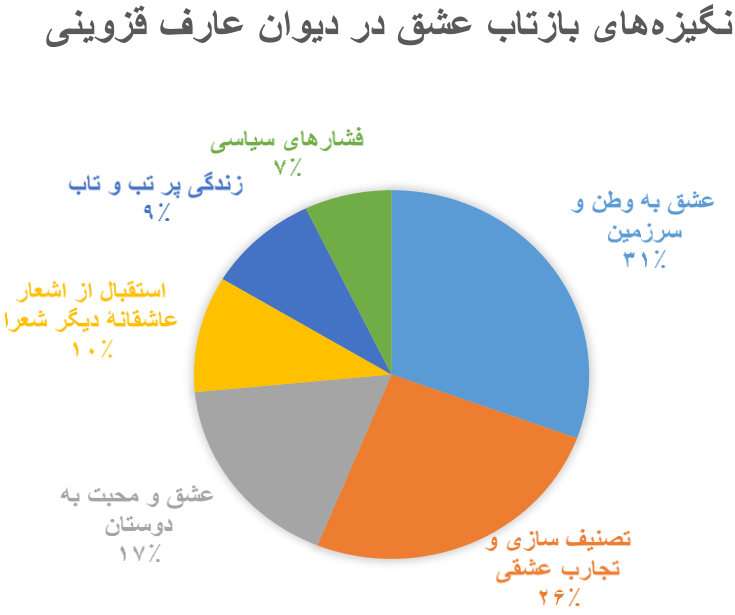
چه کرد عشق تو؟ عاجز ز گفتنم، آن کرد　　به من که دورهٔ شوم قجر به ایران کرد
(همان:۱۲٥)

۱۰- نتیجه

دورهٔ پر تب و تاب عصر مشروطه بر همهٔ ابعاد زندگی مردم تأثیرگذار بود. شاعران این عصر که خود از میان همین مردم برخاسته بودند، بسیاری از این جریانات سیاسی را در اشعار خویش منعکس ساختند. در این میان عارف قزوینی به علّت گسترش اندیشه‌های وطن‌خواهانه و عشق به وطن و سرزمین به شاعر ملّی مشهور گردید؛ اما این ویژگی در اشعار او سبب نگردیده که عشق او تنها به وطن و سرزمین محدود و منحصر شود. بررسی به عمل آمده حاکی از این است که بیش از یک سوم از عناوین اشعارش مستقیماً به مؤلّفهٔ عشق اختصاص دارد و در دیگر عناوین و اشعار او، این ویژگی به شکل غیرمستقیم حضور دارد به طوری که از ۲۲۹ عنوان شعری که در دیوان عارف قزوینی در قالب‌های گوناگون غزل، قصیده، مثنوی، تصنیف، دو بیتی و رباعی سروده شده است، حدوداً ۱۰٦ مورد(٤٦٪) مستقیم یا غیرمستقیم دربردارندهٔ مؤلّفهٔ عشق است. بدون

شک وجود این مؤلّفه در دیوان عارف، با انگیزه‌هایی خاص بوده است؛ بررسی‌های صورت‌گرفته نشان می‌دهد که در مجموع حدود ۳۰ درصد(۳۲ مورد از مجموع ۱۰۶ مورد) از اشعار عاشقانه عارف با انگیزهٔ **عشق به وطن و سرزمین** سروده شده است؛ میل به **تصنیف‌سازی و آوازخوانی** که از همان دوران نوجوانی، پای عارف را به عرصهٔ عشق و عاشقی می‌گشاید و باعث می‌شود که غزل‌ها و تصنیف‌های بسیاری را خطاب به معشوقه‌های خویش بسازد، حدود ۲۷ درصد(۲۸ مورد از مجموع ۱۰۶ مورد) از عاشقانه‌های او را شامل می‌شود؛ محبوبیت عارف در میان مردم سبب می‌شود که اشعاری خطاب به آنها بگوید به گونه‌ای که حدود ۱۷ درصد(۱۸ مورد از مجموع ۱۰۶ مورد) از مؤلّفهٔ عشق در دیوان عارف به انگیزهٔ **عشق و محبت عارف به دوستان و مردم** است. در این میان عارف در هر جا شعر عاشقانه‌ای می‌یافت به استقبال از آن می‌شتافت، ۱۰ درصد(۱۱مورد از مجموع ۱۰۶ مورد) از مؤلّفهٔ عشق در دیوان عارف به علت **تأثیرپذیری از اشعار عاشقانهٔ دیگر شعرا** بوده است. زندگی پر تب و تاب عارف سبب می‌شود که در بسیاری از مواقع مضمون عشق تنها دست‌آویز او برای رهایی از مشکلات باشد، قریب به ۹ درصد(۱۰ مورد از مجموع ۱۰۶ مورد) از مؤلّفهٔ عشق در دیوان عارف به علت **زندگی متلاطم او**ست. استبداد رضاخانی، فشارهای سیاسی متعددی به دنبال داشت و عارف قزوینی که توان مقابله با آن را نداشت، به جریان‌های جانبی روی آورد؛ مضمون عشق یکی از تکیه‌گاه‌هایی بود که می‌توانست او را تسکین دهد؛ ۷ درصد(۷ مورد از ۱۰۶ مورد) از مؤلّفهٔ عشق در دیوان عارف به دلیل **فشارهای سیاسی** بوده است.

بنابراین تنها حدود ۳۰ درصد از عشق‌سروده‌های عارف با انگیزه عشق به وطن و سرزمین سروده شده است و مابقی دلایل و انگیزه‌هایی دیگر دارد؛ بر این اساس "شاعر ملی" پنداشتن عارف قزوینی خالی از مسامحه نیست و ممکن است باعث غفلت از جنبه‌های دیگر اندیشه و هنر او شود. در زیر نمودار بسامدی انگیزه‌های بازتاب عشق در دیوان عارف قزوینی نمایانده شده است:



منابع

۱. اسلامی ندوشن، محمدعلی، ۱۳٦۳، **روزها**، چاپ اوّل، تهران: انتشارات امیر کبیر.

۲. امین پور، قیصر،۱۳۸٤، **سنت و نوآوری در شعر معاصر**، چاپ دوم، تهران:انتشارات علمی و فرهنگی.

۳. بهار، محمدتقی،۱۳۸۷، **دیوان اشعار**، چاپ اول، تهران: انتشارات نگاه.

۴. پورنامداریان، تقی، ۱۳۸٤، **در سایهٔ آفتاب**(شعر فارسی و ساخت شکنی در شعر مولوی)، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.

۵. حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد،۱۳۷۵، **دیوان**، با تصحیح بهاءالدین خرمشاهی، چاپ دوم، تهران: انتشارات نیلوفر.

٦. زرقانی، سیدمهدی، ۱۳۸٤، **چشم انداز شعر معاصر ایران**، چاپ دوم، تهران: نشر ثالث.

۷. سپانلو، محمدعلی،۱۳۷۵، **شهر شعر عارف**، چاپ اول، تهران: نشر علم.

۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا،۱۳۵۲، **انواع ادبی و شعر فارسی**، مجلهٔ خرد و کوشش، شمارهٔ ۱۱ و ۱۲، صص۱۱۹-۹٦.

۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا ،۱۳۷۸، **ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما**، ترجمهٔ حجت‌الله اصیل، چاپ اوّل، تهران: نشر نی.

۱۰. شفیعی کدکنی، محمدرضا ،۱۳۸۰، **صور خیال در شعر فارسی**، چاپ هشتم، تهران: نشر آگه.

۱۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا ، ۱۳۹۰، **با چراغ و آیینه**، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.

۱۲. شفیعی کدکنی، محمدرضا ، ۱۳۹۳، **ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت**، چاپ هشتم، تهران: انتشارات سخن.

۱۳. شمیسا، سیروس، ۱۳۸۳، **انواع ادبی**، چاپ دهم، تهران: انتشارات فردوس.

۱٤. شمیم، علی اصغر،۱۳۷۸، **ایران در دورهٔ سلطنت قاجار**، چاپ هشتم، تهران: انتشارات مدبّر.

۱۵. شهریار، سید محمد حسین،۱۳٤۲، **دیوان غزلیات،قطعات، رباعیات**، تهران: کتاب فروشی خیام.

۱٦. عارف قزوینی، ابوالقاسم،۱۳۹۰، **دیوان**، تدوین محمدعلی سپانلو، مهدی اخوّت، چاپ سوم، تهران: انتشارات نگاه.

۱۷. مؤتمن، زین‌العابدین،۱۳۷۱، **تحوّل شعر فارسی**، چاپ چهارم، تهران: کتابخانهٔ طهوری.

۱۸. مختاری، محمد،۱۳۷۸، **هفتاد سال عاشقانه**، چاپ اوّل، تهران: انتشارات تیراژه.

۱۹. مشتاق مهر، رحمان و بافکر سردار،۱۳۹۵، **شاخصه‌های محتوایی و صوری ادبیات غنایی**، پژوهشنامهٔ ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، صص۲۰۲-۱۸۳.

۲۰. نامورمطلق، بهمن،۱۳۹۸، **اسطوره‌کاوی عشق در فرهنگ ایرانی**، چاپ اول، تهران: انتشارات سخن.

۲۱. نظامی، الیاس بن یوسف،۱۳۸۹، **کلیات نظامی**، تصحیح و شرح وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: انتشارات طلایه.

۲۲. وثوق، حسن،(میرزا حسن وثوق الدوله)،بی‌تا، **آثار وثوق(نمونه‌هایی از نظم و نثر وثوق‌الدوله)**.

۲۳. یاحقی، محمدجعفر،۱۳۷۷، **چون سبوی تشنه**، چاپ پنجم، تهران: انتشارات جامی.

۲٤. یوسفی، غلام حسین،۱۳٦۹، **چشمهٔ روشن**، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی.